

УДК 821.161.2-6Коц.09:929Єфремов

ТВОРЧІ ВЗАЄМИНИ М. КОЦЮБІНСЬКОГО ТА С. ЄФРЕМОВА (НА МАТЕРІАЛІ ЛИСТУВАННЯ)

Ольга Меленчук. Творчі взаємини М. Коцюбинського та С. Єфремова (на матеріалі листування).

У статті акцентовано увагу на листуванні М. Коцюбинського і С. Єфремова (1900 – 1912), яке вносить суттєві корективи щодо їх творчих взаємин. Зокрема, листи М. Коцюбинського до С. Єфремова стають вперше об'єктом аналізу. Вони приводять завісу творчої співпраці між письменником та літературознавцем з часу роботи видавництва „Вік”. У взаємній кореспонденції висвітлюються різні теми, зокрема, широко обговорюються видавничі питання, присутні повідомлення біографічного характеру та приватного життя, згадуються імена відомих осіб того часу тощо.

Ключові слова: кореспонденція, епістолярний діалог, збірник, альманах, редактор, видання, упорядник.

Ольга Меленчук. Творческие связи М. Коцюбинского и С. Ефремова (на материале переписки).

В статье акцентировано внимание на переписке М. Коцюбинского и С. Ефремова (1900 – 1912), которое вносит существенные коррективы в их творческие взаимоотношения. В частности, письма М. Коцюбинского к С. Ефремову становятся впервые объектом анализа. Они приоткрывают завесу творческого сотрудничества между писателем и литературоведом со времени работы издательства „Век”. Во взаимной корреспонденции освещаются различные темы, в том числе широко обсуждаются издательские вопросы, присутствуют сообщения биографического характера и частной жизни, упоминаются имена известных лиц того времени и т.п.

Ключевые слова: корреспонденция, эпистолярный диалог, сборник, альманах, редактор, издание, составитель.

Olga Melenchuk. Creative relationships of M. Kotsyubinsky and M. Yefremov (based on correspondence).

In this article attention is focused on the correspondence of Kotsyubinsky and Efremov (1900 - 1912), which introduces significant changes to their creative relationship. In particular, Kotsyubinsky's letters have become the object of analysis the first time. They open the veil of creative collaboration between writer and literature from the time of publishing „Age”. Mutual correspondence covers various topics such as publishing issues, biographical information, messages about privacy and names of famous people are mentioned.

Key words: correspondence, epistolary dialogue, collection, anthology, editor, edition, compiled.

Феномен творчості М. Коцюбинського було відзначено сучасниками ще за його життя. Лише завдяки листуванню письменника із чималим колом відомих діячів кінця ХІХ – початку ХХ століття можна довести правдивість цієї тези, вже не кажучи про те, що більша частина творів автора побачила світ прижиттєво. „Михайло Коцюбинський у колі своїх сучасників, – зазначає Вал. Шевчук, – користувався винятковим авторитетом як письменник, його твори вважали за честь друкувати різні видавництва та журнали, навіть існувала певна конкурентна боротьба, наприклад, між „Українською видавничою Спілкою” та „Молодою музою”, чи між „Літературно-науковим вісником”, „Дзвоном” та іншими журналами – це видно в листах В. Гнатюка, М. Грушевського, В. Бирчака, В. Винниченка [...]” [13, с. 5] та інших адресантів. Українське письменство зазнало великої втрати, коли не стало письменника. Про це свого часу писав відомий літературознавець та вчений С. Єфремов, який особисто був знайомий із М. Коцюбинським. У посмертній статті „Аристократ духа”, присвяченій письменникові, що побачила світ 1913 року в газеті „Рада”, він з великим жалем зазначав: „Став перед очима образ небіжчика, та лагідна постать, що всюди вмiла вносити якийсь їй одній властивий дух терпимости, культурности, гарячого зацікавлення до справ людського життя і краси [...]. Уявлялась людина, щедро обдарована людина, з власними індивідуальними рисами, що, не вважаючи на спільну всім нам дорогу, вперто шукала власної, „своєї” стежки і таки знайшла її, ту свою стежку, і вже дійшла нею туди, де прикро вона обривається над роззявленою пащею темної вічності. І та його власна стежка, ті свої сліди талановитого художника ясно вирізняються на загальному українському фоні, серед перехрестних стежок, що проклали на нашому полі інші люде...” [1, с. 2]. Перехрещувались шляхи С. Єфремова і М. Коцюбинського тривалий час, крім того, більше десяти років (1900 – 1912 рр.) вони спілкувалися листовно. Збережене та частково оприлюднене листування між

С. Єфремовим і М. Коцюбинським нині об'єктивно відтворює характер авторів, їхні взаємини, більш повно змальовує картину суспільно-громадського життя України початку ХХ століття.

Творчі контакти між С. Єфремовим та М. Коцюбинським датуються часом роботи видавництва „Вік”, заснованого 1895 року за ініціативою членів Київської громади, до якої входили О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, В. Доманицький, С. Єфремов та спільно з редакцією журналу „Киевская старина”. До 1905 року це було єдине велике українське видавництво. У своїх спогадах С. Єфремов згадує також зустрічі з М. Коцюбинським на з'їздах Ради (Всеукраїнської Загальної Організації), до лав якої С. Єфремова прийняли 1900 року, у той час зав'язується тривале листування між С. Єфремовим та М. Коцюбинським. Згодом Загальна організація прибрала іншу назву – Товариство Українських Поступовців (з 1908 р.), на зібраннях якого, за словами С. Єфремова, найчастіше були присутніми Є. Чикаленко, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Левицький, В. Науменко, В. Кошовий та ін. Уважне прочитання спогадів, щоденникових записів та листування С. Єфремова сприяє кращому розумінню та дослідженню контактів між С. Єфремовим та його сучасниками.

Як уже зазначалося, чільне місце у загальній кореспонденції С. Єфремова посідають листи до М. Коцюбинського. Нині вони представлені у чотиритомному виданні „Листи до Михайла Коцюбинського”, яке побачило світ у 2002–2003 рр. (усього надруковано 35 одиниць). Зазначимо, що зворотна кореспонденція – автографи листів М. Коцюбинського до С. Єфремова наразі зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України досі повністю не надруковані й налічують 43 одиниці. Завдяки збереженому корпусу листів М. Коцюбинського до С. Єфремова, сучасному читачу відкривається „епістолярний діалог”, який працював за схемою „лист – відповідь”. Причому від М. Коцюбинського кількість відправлених листів переважає на вісім одиниць. Очевидно, що не все листування С. Єфремова уціліло та й не дивно, зважаючи на життєві обставини, які мали місце у його долі (неодноразові обшуки, арешти та ув'язнення). Цілком можливо, що частина епістолярію С. Єфремова могла бути знищена, або прихована в архівах КДБ.

Взаємне листування у максимальному обсязі складає цінну основу для дослідження особисто-творчих контактів між С. Єфремовим та М. Коцюбинським й уперше стає об'єктом дослідження. Залучена кореспонденція широко висвітлює різні теми, серед яких центральне місце посідає видавничо-заохочення письменника С. Єфремовим до співпраці із видавництвом „Вік”, присутні повідомлення біографічного характеру, згадки імен відомих осіб того часу (В. Гнатюка, В. Дурдуківського, В. Миролубова, В. Науменка, І. Пелеха, І. Франка, М. Чернявського, І. Шрага та ін.) тощо.

Епістолярний діалог між С. Єфремовим та М. Коцюбинським відкривається листом редактора „Віку”, датованим 17 жовтня 1900 року. В ньому С. Єфремов від імені редакції запрошує М. Коцюбинського до співпраці, зокрема до участі у формуванні збірника „Вік”, де будуть вміщені твори українських письменників-прозаїків та принагідно просить його надіслати розширену біографічну довідку. На це М. Коцюбинський з властивою йому скромністю відповів: „Жадаєте біографічних звісток. Подаю Вам кілька фактів, та, признаюся щиро, не думаю, щоб вони були кому цікаві” [2, арк. 1]. Та все ж двома роками пізніше М. Коцюбинський у листі до С. Єфремова від 1 грудня 1902 року подає для друку ширшу інформацію про себе із зізнанням, що „на автобіографію ж, яка б змалювала Вам картину іншого порядку, з'ясувала еволюцію думок, поглядів, літературного смаку і т. і., – я тепер не спроможуся, хоч розумію, що такий матеріал був би взагалі цікавим. От через те й доводиться писати таке, що ні Вас ані кого задовольнити напевне не зможе. Постараюся, проте, доповнити біограф[ічні] звістки, надруковані у „Віку” [6, арк. 1]. До речі, цей лист та ще один від 23 жовтня 1900 року, з-поміж решти листів М. Коцюбинського до С. Єфремова у радянську епоху ввійшов до видання творів письменника у шести томах від 1961 року як „автобіографічний” для альманаху „Вік” без зазначення імені справжнього адресата. Причиною подібних маніпуляцій стало табу на особу С. Єфремова, якого викреслили в той час із історії. Впадає у вічі примітка нижче тексту листа, подана упорядниками видання, в якій йдеться про таке: „Зважаючи на те, що видавці і редактори з цього видавництва (тобто „Віку”. – О. М.) були переважно людьми буржуазно-націоналістичних поглядів, Коцюбинський відразу ж застеріг, що відомості він подає у відповідності з власними поглядами і що лист не задовольнить очікуваних сподівань видавців” [11, с. 334]. У такому світлі поставали ті, хто на початку ХХ століття генерував ідеї, брав активну участь у суспільно-політичному та громадському житті України,

серед славної когорти діячів почесне місце посідав учений С. Єфремов, якого згодом почали звинувачувати у „буржуазному націоналізмі” та вважати „ворогом народу”. Подані М. Коцюбинським у листі до С. Єфремова факти із власного життя становлять важливе джерело для осмислення біографії письменника. Автобіографічні листи М. Коцюбинського розширюють знання про духовно-психічну організацію письменника, його інтереси та вподобання, початкові літературні успіхи, стиль роботи та ін. Згодом вони стали надійною основою для написання С. Єфремовим критично-біографічного нарису про М. Коцюбинського, який з’явився 1922 року.

Із листів М. Коцюбинського та С. Єфремова проглядається повага адресатів один до одного, взаєморозуміння, яке давало можливість плідно працювати. Не нехтував письменник порадами з боку редактора, прислухався, довіряв його літературним смакам, особливо при виборі матеріалу для друку. Приміром, у листі від 3 листопада 1900 року С. Єфремов звертається до М. Коцюбинського з тим, що вже частину творів, які мають увійти у збірник, відібрав для цензури, але йому важлива думка самого письменника, чи поділяє він вибір редактора, на що у відповідь із листа прозвучало: „Робіть так, як хочете, на все пристаю” [3, арк. 1]. Або на пропозицію С. Єфремова долучитися своїми творами до формування збірника, присвяченого пам’яті О. Кониського, М. Коцюбинський відгукувався: „Високоповажаний добродію! Симпатизуючи Вашому замірові, я з дорогою душею пришло Вам дещо, коли встигну написати до 1 квітня; в противному разі беріть з друкованого все, що Вам до вподоби” [4, арк. 1]. І подібних висловлювань у кореспонденції трапляється чимало. Привертає увагу в листах С. Єфремова певна звітність, повідомлення М. Коцюбинського про стан видавничих справ, зокрема довідуємося про підготовку збірників пам’яті І. Котляревського, П. Куліша, видання творів українських письменників – Марка Вовчка, М. Вороного, І. Карпенка-Карого, А. Кримського, М. Кропивницького, Панаса Мирного, С. Руданського, А. Свидницького та ін. Подібні відповіді зумовлювалися проханнями самого письменника. У листі від 12 жовтня 1902 року М. Коцюбинський писав: „Хочу Вас прохати – і боюся, бо знаю, як у Вас мало вільного часу і як Вам мусила докучити переписка – [...] хоч коротеньких звісток про літературні новинки: що в останні часи дозволено цензурою, що заборонено і що чекає одповіді. Як, наприклад, з додатком до збірника в пам’ять Кониського? Чи не маєте звісток про альманах Вороного? Як справа з відкритками / з портретами письменників. / Що тепер видаєте? Хотілось би багато дечого знати, ну коли Ви хоч відкритою подасте мені дещо з літературних новинок, то я буду дуже задоволений і вдячний за таку ласку” [5, арк. 1]. В інших листах – подяка письменника за запросини стати співробітником вищеназваних збірників.

Зміст листів свідчить про взаємну симпатію, яка панувала між адресатами. Відчувається посправжньому тепле, шанобливе і сердечне ставлення один до одного. Яскравим прикладом є діалог між редактором та письменником, коли останній вносив свої пропозиції щодо оформлення книги з його творами, яке готувало до друку видавництво „Вік”. Особливе побажання М. Коцюбинського стосувалося зовнішнього вигляду книжки, побажання, щоб вона була виконана на якісному папері. „Любий Михайле Михайловичу, – читаємо у листі С. Єфремова від 21 червня 1903 року. – „Ну, та й свиня – отой Єфремов!” – думаєте, певне, про мене за те, що не вислав і досі вам надрукованих аркушів на кращім папері. Вибачте, голубе, але тільки вчора, перечитуючи ту силу листів, що прийшла за часи моєї відсутності з Києва, натрапив на того Вашого листа й спішу направити свою помилку. Разом посилаю й примірник „Оповідань” на кращім папері. [...] Простіть, отже, й не дуже ремствуйте на мене” [12, с. 299-300]. На це М. Коцюбинський відповідав: „Я і не думав гніватися на Вас, любий мій Сергію Олександровичу. Навпаки, я дуже вдячний Вам за Вашу постійну ввічливість та за готовність Вашу стати чим-небудь у пригоді. Я тільки чекаю okazji, щоб оддячити Вам чим-небудь за Ваші добрі відносини до мене” [7, арк. 1]. На знак своєї відданості й поваги М. Коцюбинський робив зустрічні пропозиції С. Єфремову. Упорядковуючи разом з М. Чернявським альманах „3 потоку життя” (1905), М. Коцюбинський розіслав листи українським письменникам, зокібна І. Франкові, В. Стефаникові, О. Кобилянській, І. Нечуєві-Левицькому, М. Вороному, Б. Грінченкові та іншим сучасникам із проханням надсилати для друку нові, ще не друковані твори на різні теми. До числа запрошених належав і С. Єфремов. „Спасибі за запросини до Вашого альманаху, – відписував він у листі від 22 лютого 1903 року. Зараз нічого готового у мене нема; коли напишу що в Галичині, то пришло. Взагалі ж треба мені, мабуть, кидати белетристику: не виходить вона у мене” [12, с. 296]. А вже в іншому листі, від 8 липня 1903 року, читаємо: „Завтра, мабуть, вишлю Вам [...] своє... не оповіданне, а чорт його

знає, що воно таке – до Вашого альманаху. То так як автор з мене не амбітний, то будьте ласка, коли ся дрібничка Вам не сподобається, напишіть про се просто і верніть рукопис: ображатись не буду” [12, с. 301]. Зазначимо, що С. Єфремов, ще з періоду навчання в Київській духовній семінарії, пробував свої сили й у художньому жанрі, написавши кілька десятків белетристичних творів, переважно оповідань. Більша частина з них була надрукована у різних періодичних виданнях – „Дзвінку”, „Зорі”, „Літературно-науковому віснику”, зокрема оповідання „Пригода з молодими рибалками” (1895), „Жид” (1895), „Задля родини” (1899), „Похорони” (1900), „Холера” (1901), „Малі люде – мале й горе” (1903), „Медаль” (1903), „Нерви” (1903) та ін. З часом С. Єфремов полишає художнє письмо, бо вважав, що не досить сильний у цьому жанрі, й присвячує себе виключно літературознавчій та критичній діяльності. У попередньому листі С. Єфремов повідомляв письменника, що має їхати до Галичини на півтора-два місяці, тому не зможе належним чином інформувати як просуваються видавничі справи. Відомо, що поїздка на Західну Україну в 1903 році мала для С. Єфремова важливий характер і стосувалася завдання, яке він отримав від літературно-видавничого гуртка „Вік”, – створити життєпис про І. Франка. Молодий С. Єфремов з успіхом виконує роботу, з-під його пера з’являється перша в українському літературознавстві монографія про письменника з Галичини.

Відрядження до Львова, зізнається С. Єфремов у листах до М. Коцюбинського, дало йому багату поживу для душі та розуму, сприяло глибшому розумінню тих процесів, які відбувалися в суспільно-культурному житті України. „Живеться мені тут добре, – читаємо у листі до М. Коцюбинського від 18 березня 1903 року. – Вживаючи непоетичного порівняння, я на цілий рот їм, аж запихаюся, ту духовну поживу, якої тут досить для людей, зголоднілих під час нашого вічного „великого посту”. Читаю, знайомлюся з людьми, буваю на зібраннях, приглядаюся й прислухаюся до всього, щоб виробити свій погляд на тутешні справи незалежно від переслуханих перше переказів та перечитаних книжок” [12, с. 297]. Як бачимо, проглядається особлива риса характеру С. Єфремова – довіряти тільки тому, що побачиш на власні очі. Від цього правила не відступав ніколи. „Певна річ, щоб зовсім добре спізнати все, що тут є для нас нового, щоб до переситу спожити тієї духовної їжі, – писав далі С. Єфремов, – треба далеко більше часу, ніж я тут перебув і маю перебувати ще. Але все ж таки й сей час не мине без наслідків, а лишить в моїй душі сліди, мабуть, навіки – так багато нових вражень довелось зазнати” [12, с. 297].

Кореспонденція С. Єфремова залишається однією з важливих складових пізнання стилю його редакторської роботи. Подекуди вражають її обсяги, що свідчить про велику працездатність літературознавця, бо неодноразово зізнавався в листах до Коцюбинського, що редакторська робота відбирає чимало часу.

В основному листи мають офіційно-діловий характер розмови, яка стосується видавничих та громадських справ. Проте не можна не помітити, як під час листування змінюється тон письма й відчувається перехід від загального до особистого. Побутує тема здоров’я, порад щодо відпочинку. „Чом Ви ні слова не напишете мені про своє здоров’я? – запитував у листі від 24 червня 1903 року М. Коцюбинський. Чи краще воно у Вас, бо як ми бачились, Ви не дуже добре виглядали” [7, арк. 1]. А вже у записі від 14 липня 1903 року С. Єфремов відповідав: „Питаєте про здоров’я? Спасибі, так, як завжди, ні зле, ні добре. Втомивсь трохи, бо дуже сього року засидівся в Києві, давно вже час виїхати на літо, та видавництво не пускає. Працюю найбільше над Франком... [12, с. 302]. Або в інших листах письменник звіряється зі своїм: „Прохаєте прислати щось до альманаху на честь д. Грінченка, – писав М. Коцюбинський до С. Єфремова. Я б з дорогою душею готов Вам служити, та коло мене біда. Здоров’я знов таке погане, що нічого не можу писати. Навіть на конкурс К. с. („Киевской старины”. – О. М.) нічого не написав. Почав та й кинув. Не можу. [...] Коли б мені покращало / та чи покращає вже? / і я зміг би щось написати, то будьте певні, що вже нікому не дам, тільки Вам” [8, арк. 1]. У листах М. Коцюбинського до С. Єфремова простежується також відчутне хвилювання за долю товариша. Зазначимо, що 1906 року С. Єфремов відбув чотири місяці ув’язнення у Лук’янівській тюрмі за підозрою у приналежності до української соціал-демократичної організації „Спілка”. У листі від 1 травня 1906 року М. Коцюбинський із неприхованою радістю писав: „Сердечно поздоровляю Вас з визволенням з неволі! Я переболів за Вас увесь сей час – все боявся за Ваше здоров’я. Як почуваете себе тепер?” [9, арк. 1].

Листи М. Коцюбинського до С. Єфремова закінчуються сердечними привітаннями і щирими побажаннями, „цілуваннями” та поздоровленнями, зокрема від дружини Віри Устимівни. Звучали запросини на гостини до Чернігова: „Так давно бачився з Вами! [...] Дуже хотілось би мені особисто переговорити про дещо з Вами, і я жду не діджудя, коли Ви виконаєте свою обіцянку і приїдете до Чернігова. Зберіться” [10, арк. 1]. Натомість С. Єфремов радий був зустрічам із письменником у Києві: „Чув я, що влітку були в Києві, і дуже жалкував, що не довелось побачитись” [12, с. 310]. Часто через листи до С. Єфремова письменник засилав уклінний привіт редакторові В. Дурдуківському, з яким критик співпрацював у „Вісті”. Бо за відсутності С. Єфремова на листи М. Коцюбинського відповідав В. Дурдуківський, який 1903 року упорядковував збірку оповідань письменника. Підтвердженням є лист В. Дурдуківського до М. Коцюбинського від 30 листопада 1902 року, в якому адресат повідомляє: „С. Єфремова зараз нема в Києві, але через кілька день вже приїде. Листа Вашого йому переслав” [12, с. 188]; або в інших листах, зокрема від травня 1903 року: „Сергія зараз нема в Києві, тим він вам і не відповідає на листа. Сергій зараз в Одесі, після неділі дві буде у Карпенка на хуторі” [12, с. 194] та від 15 лютого 1904 року: „Надибав я сьогодні серед Сергієвої кореспонденції Вашого листа і поспішаю, хоч пізно, одповісти Вам за нього, бо він зараз поїхав до батьків...” [12, с. 199]. Обговорюються у листах і фінансові питання: виплата гонорарів, надання авансів тощо.

У сучасних умовах епістолярій відомих осіб залишається надійним джерелом інформації в осмисленні суспільного життя, дає можливість детальніше відтворити громадські та культурні стосунки, відкриває не з’ясовані до кінця та непізнані сторінки біографії. У нашому випадку листування між М. Коцюбинським та С. Єфремовим – те, яке вже відоме та те, яке аналізується уперше, доводить непересічність двох постатей у суспільно-культурному житті України початку ХХ століття, їх велику активність у видавничій діяльності та літературному поступі загалом.

Література

1. Єфремов С. Аристократ духа. Ясній пам’яті М. Коцюбинського / С. Єфремов // Рада. – 1913. – № 88. – С. 2–3.
2. Коцюбинський М. Лист до Сергія Єфремова // ІЛ. – Ф.7. – Од. зб. 344. – Арк. 1.
3. Коцюбинський М. Лист до Сергія Єфремова // ІЛ. – Ф.7. – Од. зб. 345. – Арк. 1.
4. Коцюбинський М. Лист до Сергія Єфремова // ІЛ. – Ф.7. – Од. зб. 346. – Арк. 1.
5. Коцюбинський М. Лист до Сергія Єфремова // ІЛ. – Ф.7. – Од. зб. 357. – Арк. 1.
6. Коцюбинський М. Лист до Сергія Єфремова // ІЛ. – Ф.7. – Од. зб. 361. – Арк. 2.
7. Коцюбинський М. Лист до Сергія Єфремова // ІЛ. – Ф.7. – Од. зб. 365. – Арк. 1.
8. Коцюбинський М. Лист до Сергія Єфремова // ІЛ. – Ф.7. – Од. зб. 379. – Арк. 1.
9. Коцюбинський М. Лист до Сергія Єфремова // ІЛ. – Ф.7. – Од. зб. 381. – Арк. 1.
10. Коцюбинський М. Лист до Сергія Єфремова // ІЛ. – Ф.7. – Од. зб. 386. – Арк. 1.
11. Коцюбинський М. Автобіографічний лист для альманаху „Вік” / М. Коцюбинський // Твори в 6 томах. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 5. – С. 332–335.
12. Листи до Михайла Коцюбинського: В 4 т. / [Упор. та коментарі В. Мазного]. – Чернігів. літ.-меморіал. музей-заповідник М. М. Коцюбинського; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ніжин, 2002. – Т. II. – 344 с.
13. Шевчук В. Листи до Михайла Коцюбинського / В. Шевчук // Листи до Михайла Коцюбинського / [упор. та коментарі Володимира Мазного; вст. ст. Валерія Шевчука]. – Т. I. – К. : Українські пропілеї, 2002. – С. 4–22.